

előzi Ácsnál a „lehet-e költőnek lenni” vívódását, mert ő elemi erővel költő, de csak akkor, a kétkedés Anteusaként lehet az, ha erőt merít a hitetlenséget is vállaló bizonytalanságból. Kő szilárdságú bizonytalanság; rendíthetetlen elveszettség; kétkedés, mely nem akar divatos előszobája lenni holmi hiteknek: így mind jellemezhető az Ács-képlet, keresem mégis az érdemlegesebb meghatározást. Hozzá fordulok, kötetéhez, melyet oly szívesen elemeznék ízekre — és akkor bizonyosan odáig elemezném, míg a lehántani való anyagok alól bukkan elő a rövid dolgozatomban csak végeredményként mutatni próbált minőség. Ahogy a *Novgorodban* című vers (1970) színleg játékosan elmondja, hogyan „tagadta meg” költőmivoltát abban a városban, templomai romjai közt, hogyan vált viszonylagossá fény és sötétség, néző és nézett világ, mondanivalójának lényege így összegeződik (épp az esetlegesben): csak néznie rá egy régi festményről egy tehénszem akár, s „Novgorodban félig holtan rájövök, hogy költő voltam”. (*Forum*, 1976.)

TANDORI DEZSÓ

„Királysír”

VÁRKONYI NÁNDOR: PERGŐ ÉVEK

Régészek álma: királysírra lelni... Az ásatási terület megvallja titkát. Az egyre mélyebb rétegekből egyre régebbi leletek kerülnek napfényre. Az edénytöredékek, a fegyverek, az ékszerek a letűnt életformáról vallanak. Különösen beszédes források a kutak: emberek, népek, utak találkoztak szájánál, beléhullott a női hajtó, a vízhordó edény, s ha kellett, a gyilkosság áldozatát is elrejtette. De az igazi régészeti szenzáció: megtalálni Attila sírját, a fáraók piramisát éppen kibontani, az Árpád-házi királyok temetkezési helyét megásni.

Várkonyi Nándor képzeletét évtizedeken át az emberiség őstörténete foglalkoztatta. Letűnt korok hitvilágát kutatta. A mítosztöredékek alapján a történelem előtti ember életét igyekezett rekonstruálni. A világon sokfelé található, ismeretlen eredetű kőszlopok, őskori építmények titkát faggatta. Az emberiség őstörténetével foglalkozott, de soha egyetlen sírt nem ásott meg. Letűnt kultúrákat írt le és támasztott életre anélkül, hogy tanult régész lett volna. Munkája a regényíróéhoz és nem a tudóséhoz hasonlított. Nem volt jelen ásatásoknál, piramisok kibontásánál, szenzációs leletek napvilágra kerülésénél.

Várkonyi Nándor most mégis olyan örökséget hagyott ránk, amely a legszenzációsabb régészeti leletekhez hasonlítható. Utolsó mozdulatával egy „királysír” helyét mutatta meg. Félezer oldalon megírta emlékezéseit, melyet könyv alakban a Magvető Kiadó jelentetett meg. Várkonyi e műve oly gazdag forrást kínál az utókornak, mint egy királysír a régészeknek.

Adatokkal gazdagítja az irodalomtörténezt. Új meglátásokra, kapcsolatokra döbent a eszmetörténet kutatóját. Villanásnyi megfigyelései a század első fele honi történetének ismeretét teszik árnyaltabbá. Érzékletes városképei és tájleírásai Nyit-ráról, Velencéről, Krisztinavárosról, Pécsről, a Balatonról a mozgófilm elevenségével érnek föl. Pszichológiai megfigyeléseit az emberismeret kamatoztathatja és a lélektan tudósai használhatják föl. Emberi portréi írói remeklések, az emlékezetből kihullt alakokat idéznek meg, s az irodalomtörténet üresen hagyott lapjaira írják be egy-egy érdekes, figyelemre méltó nevet. Dokumentumai, levélközlései tudományos intézetek munkatársait sarkallják további kutatásra, irodalomtörténeti beidegződések, közhelyek, sztereotípiák újragondolására.

Várkonyi Nándor a millennium évében született Pécsen. Korán Nyitrára kerül a családban kitűnő képet rajzol a természetről és a régészkedésről. Az emlékiratban a felvidéki kisvárosról, a hétgyermekes családról, a rabiátus apáról, első olvasmányélményeiről, Höllrigl Józsefről, a nyitrai múzeum-őrőről. Egyetemi tanulmányait Budapesten kezdi meg. Tanárai — Mahler Ede, Pastener Iván, Beöthy Zsolt, Alexander Bernát, Haraszi Gyula, Négyesy, Simonyi Zsigmond — elevenen megrajzolt sorából Riedl Frigyes alakja emelkedik ki. Az egyetemen elhatározó jelentőségű barátságot köt Pogány Bélával. Az első világháború idején besorozzák katonának, a fronton megbetegszik, meglakja a hátszág kórházait, majd fertőző betegség következtében elveszti hallását. A húszas évek elején kezdi el irodalmi cikkeit, fordításait publikálni. Kapcsolatba kerül Osváttal és a Nyugattal. Révay Simon grófnál nevelősködik, megbarátkozik a gróf humanista gondolkodású fiával. Egy harmadik barátság is beleszól életébe, mely Pappenheim Sándorhoz fűzi.

1925-ben visszatér szülővárosába, megnősül, a pécsi egyetem könyvtárosa és magántanára lesz. Várkonyi óriási akaraterővel rendelkezik: süketen, a csönd végtelen burkában sem veszítette el kapcsolatát a világgal, s egy vidéki kisvárosból is eleven szellemi kontaktusban maradt a kor irodalmi-tudományos életével. Az emlékirat lapjain sorra fölvonulnak a kor jelentős folyóiratkísérletei, a Pandora, a Szintézis, a Forrás, a Híd, a Symposion. A két háború közötti magyar irodalom életéből megismerkedünk mindazokkal, akikhez Várkonyit munkatársi kapcsolat fűzte; a jelentősebb, ismertebb nevek közül Szabó Dezsővel, Féja Gézával, Gyergyai Alberttel, Szabó Lőrincsel; a pécsi szellemi élet munkásai közül Nagyfalusi Jenővel, Tolnai Vilmosmal, Bajcsa Andrásval, Kováts Józseffel, Dénes Gizellával, Zsikó Gyulával. Az emlékirat részletesen tudósít Várkonyi két nagy irodalmi vállalkozásáról: az Arany halála utáni újabb magyar irodalom történetének megírásáról és a Sorsunk című folyóirat (1941—1948) megindításáról. A Janus Pannonius Társaság és a Sorsunk két jelentős emberi-írói kapcsolattal, a Weöres Sándorhoz és a Kodolányi Jánoshoz fűződő barátsággal gyarapította életét.

Könyvében Várkonyi többször leszögezi, hogy nem irodalomtörténetet, hanem életrajzot, emlékiratot, szubjektív beszámolót ír. A kor, a századelő és a két háború közötti Magyarország áttételesen, halványan ott sejlik ugyan az alakok, a helyzetek, a magatartások mögött (jellemző képet kapunk például a családi nevelésről, a világháború előtti magyar iskoláról, a pesti színházi és egyetemi életről stb.), de az író nem fordít nagyobb gondot a társadalmi és politikai mozgás ábrázolására. „Hőseiről” emberi portrét ad, és nem bonyolódik műveik kritikai méltatásába. Az önéletrajz Várkonyi számára az emlékezés, az önvizsgálat és a számadás műfaja.

Az eseményeket nem időrendben beszéli el, hanem alakok, helyszínek és témák köré csoportosítva. Az egyidejű dolgok így elszakadnak egymástól, veszít a kronológiai hűség, de egymás mellé kerülnek az azonos személyre, ügyre, eseményre vonatkozó ismeretek, s gazdagodik a kapcsolattörténet, a portré. Várkonyi vállalja, hogy tudatosan formálja, válogatja, rostálja, rendezi anyagát; kiemel és elhagy. A könyvnek határozott szerkezete van. Nem követi a szigorú kronológiát, mégis meg tudja éreztetni a folyamatosságot, az események egymáshoz kapcsolódását. Azzal pedig, hogy az egyidejű dolgokat párhuzamosan beszéli el, emlékezésének tárgyát (és az emlékező személyét) megemeli, fölnagyítja, az időt kitágítja, az eseményeket földúsítja, a bőség, a gazdagság élményét kelti.

A *Pergő évek* nem él az emlékezés szépirodalmi eszközeivel, nem költ párbeszédet, alakjait nem epikus szituációkban, jellemző történetek megidézésével mutatja be, hanem leírással jellemzi. Várkonyi nagyra értékeli a tényeket, az adatokat, a dokumentumokat, s ott is tárgyyszerű igyekszik lenni, ahol személyes lehetne, s levél-idézetekkel, naplórészletekkel tömi el a szubjektív emlékezés lávaömlését. Várkonyi nem hagyatkozik a mesére, még önmagát is kívülről ábrázolja, s emberi kapcsolataiban, alakjainak jellemzésében általánosításra törekszik. Bizonyára nem azért, mert nem bízik saját személyiségének, egyéniségének érdekességében, inkább szemérmes,

tartózkodó alkatából következik, hogy mindenben, ahol személyes lehetne, tudatosan visszafogja érzéseit. Ahol csak teheti, dokumentumokat, leveleket épít az emlékiratba, adatokra, nevekre, hivatkozásokra támaszkodik. Helyenkint a levelek teljesen átveszik a szót, rátelepszene az emlékiratra, a hivatkozások névsorolvasással bővülnek, a dokumentumok eluralkodnak a könyvön. Bár érdekesek ezek a levelek, forrásértékük is nagy, de kihagyásos közlésük egyrészt a csonkaság érzését kelti, másrészt a legtöbb esetben sokkal érdekesebb az, amit Várkonyi mond, mint az, amit a hozzá írt levelek tartalmaznak.

Az emlékirat legszebb lapjai azok, ahol Várkonyi egyes szám első személyben beszél. Nem egy rejtőzködő, hanem egy vérbeli szépíró vallomásai ezek a részletek. Portréi írói telitalálatok. Leírásai a megfigyelés és kifejezés remeklései. Az író klasszikus műveltségére fényt vető kifejezések és szólások, a latin nyelvi eredetű stílusfordulatok (penzum, megvizitáltuk, paragrafus stb.), a nemesen építkező körmondatok régies zengést, emelkedettséget, ódon patinát adnak az előadásnak. Ezt a hangot hatásosan ellenpontozza Várkonyi humora, önmagát se kímélő ironikus látásmódja. Nemcsak hajdani keserű élményeiről (például a katonai kiképzés antihumánus, értelemellenes dresszúrájáról) beszél elutasító ironiával, de saját indulatos természetére, kitéréseire is bölcs derűvel tekint.

A *Pergő évek* nemcsak a belészorult hatalmas ismeretanyag, rengeteg új, feldolgozásra váró információ, főként irodalomtörténeti adat miatt érdemel figyelmet; a könyv az emlékező és író Várkonyi portréjának megrajzolására is alkalmat ad. Várkonyi elmondja, hogy életrajzának kialakítására Otto Weininger, fiatal bécsi filozófus műve, a *Geschicht und Charakter* volt nagy hatással. Az emlékiratban idézi Weininger tételeit, főbb gondolatait. Föltehető, ebből a szellemi forrásból származik Várkonyi élet- és emberszemléletének néhány jellemző vonása. Például az, hogy a jelenségek mögött elsősorban a lélektan törvényeinek munkálkodását keresi. Nem tagadja a társadalmi erők hatását, de nagyobb érzékenysége van a jelenségek lélektani, mint szociális magyarázatára. Kialakult pszichológiai kategóriái vannak, s alakjairól ezek alapján rajzol képet. „Apámnak szadizmussal terhelt idegzete volt, fékezhetetlen kolerikus diszpozícióval súlyosbítva, vagy fordított arányban” — írja apjáról. Tanáráról, Pasteiner Ivánról olvassuk: „Félreérthetetlen benyomásom volt róla, hogy paralysis progressivában szenved...” A jelenségeket inkább az elmélet, mint a valóság és az élmény felől közelíti meg. Magyarázatot az alkatban, s nem a társadalmi-történeti kapcsolatrendszerben lát. Munkatársainak emberi lényét elemzi, és nem írói munkásságát, esztétikai értékét próbálja megláttatni. Ebből a látásmódból következik, hogy kritikusként, irodalomtörténészként is a genetikus kritika híve, s számára az irodalmi mű az alkotótól elválaszthatatlan esztétikai produktum, az irodalom elsősorban emberi élmény.

Könyve egyik helyén elmondja, hogy véleménye szerint az alkotó elmének szorosan véve két változata van. „Az egyikben mintha jótékony szellem, génius lakoznék: sugallja mondanivalóját, látomásokká hevíti képzeletét, általában intuícióval dolgozik...” A másik típust intellektuális alkotónak nevezi. „Ennek munkamódja diszkurzív, mint a tudósé: gyűjt, megfigyel, jegyzet, osztályoz, mérlegel, szerkeszt, leszűr és formába önt...” Ha elfogadjuk Várkonyi osztályozását, akkor rá mindenképp az utóbbi jellemzés illik. Rendszerező és kommentáló elme. Egybegyűjt, regisztrál, tipizál, értékelt és ítéletet mond. Tudását jórészt autodidakta módján, könyvekből szerzte meg. Innét származik nagy hajlandósága az egyetemességre, monumentalitásra, polihisztori érdeklődése. Mindennel foglalkozik. Régészet és muzeológia, numizmatika és írástörténet, képzőművészet és irodalomtörténet, ikonográfia és költészet, könyvek és színház egyformán érdekli; fiatalon verset és novellát ír, később az irodalomtörténetre vált, végül legsajátabb területét az őstörténet-kutatásban, a mítosztörténetben találja meg. S ebből adódik emberi és írói vonalma az olyan alkotókhoz, Weöres Sándorhoz és Kodolányihoz, a „kozmosz költőhöz” és a „csodálatos emberhez”, akikre viszont Várkonyi tipizálása szerint az alkotó szó az első értelemben érvényes. A léleknek ezt a furcsa kompenzációs működését, az önmaga ellentétéhez való von-

zódását talán Ady Endre fogalmazta meg a legszebben a *Levélféle Móricz Zsigmondhoz* című versében: „Mindig csak a legszebb, a legjobb: a másik.”

Amikor Várkonyi Nándort személyesen megismertem, 1956-ban, betöltötte hatvanadik évét. Nyugodt, bölcs derű jellemezte, fölény az élet apró, napi gondjaival szemben. De hogy nem mindig volt ilyen, azt most az emlékiratból tudtam meg. Ifjú szerzőjét az emlékirat (hisz az eseményeket csak a 40-es évek közepéig-végéig követi) szenvedélyes, lobogó természettel megáldott (vagy megvert?) embernek mutatja. „Mindig szerettem a vihart” — írja egyhelyütt. Motorikus, gyalogoló típus, indulatos lélek, aki nemegyszer „elgaloppírozta” magát. Könnyen lelkesedik, és másokat is lánggra tud gyújtani. Az „állandó lángolás, szenvedélyes gondolatmunka” a kenyerere. Alakmását még fiatalon Peer Gyntben találta meg. Ellene van mindenféle legendateremtésnek; fizikai és memóriateljesítményének leírása, alkatának, indulatainak kiemelése akaratlanul mégis a legenda fényével övezi az emlékirat szerzőjét.

Várkonyi nagy kapcsolatkereső és -teremtő. A barátság, az emberi viszonylatok mindig életbevágóan fontosak számára. Ha ennek okát keresnénk, saját lélektani magyarázatára is hivatkozhatnánk: az elmaradt, elsatnyult, hiányzó gyerekkor újraélésére. Kétségtelen: Várkonyi életében a barátság mindig nagy szerepet játszott. De van itt egy jelenség, ami még magyarázatra szorul. Ezek az „életre szóló” barátságok a legtöbb esetben — furcsa módon — tragikusan végződtek, pontosabban: első korszakuk szenvedélyes, lángoló-lobogó évei után megszakadtak, kihamvadtak, folytathatatlanná váltak. Így ért véget Várkonyi kapcsolata Pogány Bélával, Révay Józseffel s Kodolányi Jánossal is. A kapcsolat zárlatossá válásában bizonyára a kor, a történelem is jócskán belejátszott, de a magyarázatban nem kerülhetjük meg — éppen Várkonyi alkatelméletét figyelembe véve — a személyes indítékokat s a kapcsolatok másik oldalról történő megvizsgálását sem.

Az emlékirat az ötszázadik lapon megszakad. Várkonyi 1975-ben meghalt. Töredékben maradt a Kodolányival való kapcsolat megírása, s bizonyára több más fejezet — például a Németh László-, a Hamvas Béla-portré — megírására is készült. Vannak a szövegben olyan utalások, célzások, amelyekről bővebben szeretnünk volna olvasni, sejtetések, amelyek végérvényesen kibontatlanok maradnak. Az emlékezet tévedéseit, kihagyásait, apróbb pontatlanságait, kénytelen szépítéseit majd az utókor korrigálni fogja. Az irodalomtudomány dolga lesz a szöveg ellentmondásait feloldani, tévedéseit kiigazítani. A feldolgozás, az anyag hasznosítása még hátra van, és kutatók sorára vár. Csak hálával és tisztelettel gondolhatunk Várkonyi Nándorra, hogy életének ezt az utolsó — bár befejezetlen — munkáját megírta. Semmi sem csorbítja a fölfedezés örömet: aki a *Pergő éveket* kezébe veszi és fölnyitja, valóban úgy érezheti, királysír fölé hajol. (*Magvető, 1977.*)

TÜSKÉS TIBOR

Vasárnapi nyelvművelés

INDULATOS MEGJEGYZÉSEK EGY FELEMÁS KÖNYVRE

Fehér holló Kolozsvári Grandpierre Emil könyve, nyelvvédő, nyelvtisztogató cikkeinek gyűjteménye, a Négy-öt magyar összehajol. Nyelvművész írónk sok van, nyelvművelő írónk alig. Ő azok közé tartozik, akiknek fontos a műveiket formáló szerszám tisztasága és használhatósága, fontos az eszköz, amelynek segítségével nyelvi közösségének tagjai szót érthetnek. Tisztelegjünk hát e nemes vállalkozás előtt. Jelentőségét emeli, hogy Kolozsvári Grandpierre Emil szinte magányos partizánként merészkedik erre a tudósi fölkészültséget és költőérzékenységet kívánó nehéz